

Історіографічна ситуація дослідження новітніх образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії

Історіографічна ситуація в досліджуваній ділянці характеризується відсутністю всебічних спеціальних досліджень. У нашому розпорядженні лише окремі спостереження. Правда, були спроби окреслити загальні тенденції формування сучасних уявлень про Б. Хмельницького в Україні та Польщі. Зокрема, С. Плохій ставив собі за мету визначити «головні риси сучасних українських підходів до повстання під проводом Б. Хмельницького»¹. Дослідник зазначав, що пострадянські українські історики «часто посилались на праці представників української діаспори, особливо тих, що належали до т. зв. «державницької школи» й у цьому бачить одну з причин швидкого поширення в Україні погляду на Б. Хмельницького як творця держави. Що ж до інтерпретації Переяслава 1654 р. та задуму Б. Хмельницького, то найбільший вплив мали ідеї М. Брайчевського»². На думку С. Плохія, відбулася еволюція опцій оцінки Б. Хмельницького: «Якщо наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. головна увага українських істориків зосереджувалася на державницькому аспекті діяльності Б. Хмельницького, останніми роками акцент змістився на підкреслення визначної ролі гетьмана в українському національному будівництві»³.

В. Надворний присвятив статтю сучасній польській науковій літературі про Б. Хмельницького. Дослід-

---

¹ Плохій С. Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час // Україна – Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнар. наук. конф. / Гол. ред. В. Верстюк. – Київ; Чернігів, 2008. – С. 59.

² Там само. – С. 60-62.

³ Там само. – С. 66.

ник, однак, сконцентрувався переважно на короткому реферуванні вибірових праць, хоча в окремих випадках зроблені й концептуальні спостереження. Зокрема, автор слушно відзначив переосмислення концепції «домової війни», наголошення сучасних польських істориків на державотворчій діяльності Б. Хмельницького, визнання Я. Качмарчиком та З. Вуйциком наявності в політичній програмі українського гетьмана ідеї незалежності України. Водночас стаття містить і низку прямолінійних та необґрунтованих суджень. Зокрема, невмотивованими є висновки, що «традиційні підходи у тлумаченні подій 1648–1657 рр. є домінуючими» або, що тільки в кінці ХХ ст. «вперше польськими істориками започатковувалось дослідження ролі гетьмана у формуванні української держави»⁴.

Нещодавно з'явилася розвідка В. Гоцуляка, у якій так само коротко оглянуто вже сучасну українську історіографію доби Б. Хмельницького. Дослідник спробував у загальному плані виділити ключові тенденції дослідження постаті гетьмана. Зазначено, що сучасні українські історики «поривають із «Переяславським міфом», із міфологічною ідеалізацією Хмельницького», вони концептуалізували, що Б. Хмельницький «одночасно і особа, і політик із його внутрішньою еволюцією, мудрістю, далекоглядністю в проведенні внутрішньої й зовнішньої політики», істотно розширили проблематику дослідження тощо⁵.

У працях двох авторів сучасний стан інтелектуального освоєння постаті Б. Хмельницького в Україні розглянуто під кутом формування образу гетьмана в історичній

---

⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. – Київ: Темпра, 2009. – С. 221.

⁵ Гоцуляк В. Постать Богдана Хмельницького в новітній українській історіографії // Десяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць / редкол.: Ю. Присяжнюк (гол. ред.) [та ін.]. – Черкаси: ЧНУ, 2018. – С. 8–18.

пам'яті. 1999 р. з'явилася праця О. Гриценка «Архетипальний володар (Богдан Хмельницький)». Автор, досліджуючи еволюцію історичної пам'яті, не мав наміру цілісно вивчати образ гетьмана в науковій літературі. Завдання було звужене до з'ясування, як змінювалися в українському суспільстві міфологеми про Б. Хмельницького від другої половини XVII ст. до сучасності. Під таким кутом оглянуто лише незначний сегмент власне наукової продукції, зокрема ті праці, які, на думку автора, є знаковими для творення міфологізованого образу гетьмана тієї чи тієї доби. Із сучасної історіографії до поля зору дослідника частково потрапили напрацювання Я. Дашкевича, В. Смолія та В. Степанкова 1990-х рр. Власне, О. Гриченко підходить до всього радше політологічно, абстрагуючись від суто наукових узагальнень і концепцій авторів та не переймаючись уписуванням в історіографічний контекст нових опцій, а розглядаючи доробок лише як інтелектуальний продукт, наділений впливом на свідомість. Тому слушні спостереження пересипані непевними висновками, які не враховують сучасних реалій і закономірностей наукового трактування доби Б. Хмельницького.

Дослідник, наприклад, умотивовано констатував, що «1990-ті роки принесли нове переосмислення постаті Хмельницького, його ролі у формуванні нації та в тодішній “розбудові державності”»⁶. Проте «на місце давніх «бійців ідеологічного фронту» прийшли «люди з державницьким мисленням», які не бажають копірситися в суперечливих, а часто і неприємних фактах нашої історії; їм потрібна така історія й такі факти, які б зміцнювали національну гордість і давали гідний приклад, «делать жизнь с кого»⁷. Тому монографія В. Смолія та В. Степанкова

---

⁶ Гриченко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі / гол. упор. О. Гриченко. – Київ: УЦКД, 1999. – С. 13–84.

⁷ Там само. – С. 66.

була оцінена як «зразок успішної деконструкції старих міфів», але вона вже «має симптоми нового міфотворення – це регулярне й не завжди переконливе вживання авторами термінів “Українська держава”, “Українська республіка” стосовно Війська Запорозького 1648–1653 рр.»⁸. Ці симптоми розвинулися в подальших працях. Скажімо, одну з монографій та статтю В. Смолія та В. Степанкова кваліфіковано так: «Обидва тексти можна віднести до найреспектабельніших, рафіновано-академічних зразків сучасної “державницької” міфологізації Хмельниччини та її лідера. На підставі таких квінтесенційних текстів уже може розгортатися “масовізація” (у підручниках, промовах достойників, а далі – й у телесеріалах та естрадних піснях) оновленого національно-державницького культу Хмельницького як складника міфологічних нарацій про “національну революцію” та про створення української національної держави в середині XVII ст.»⁹.

Узагалі і Я. Дашкевича, і В. Смолія, і В. Степанкова кваліфіковано як сучасних міфологізаторів-державників на підставі лише того, що вони акцентували увагу на державотворчому складнику діяльності Б. Хмельницького. У статті Я. Дашкевича «Родинний клан Хмельницьких» «проглядає ідеологічна установка»¹⁰. В. Смолія та В. Степанкова звинувачено у відверто тенденційному переосмисленні «явищ вітчизняної історії»¹¹.

Натомість статті В. Масненка¹², які так само присвячені образу Б. Хмельницького в сучасній історичній пам'яті, позбавлені подібних інвектив. Дослідник зосеред-

---

⁸ Там само. – С. 63–64.

⁹ Там само. – С. 70.

¹⁰ Там само. – С. 67.

¹¹ Там само. – С. 72.

¹² Масненко В. Образ Богдана Хмельницького в сучасній колективній пам'яті українців та їх сусідів // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 22 (355). – С. 14–22.

жується на аналізі чинників і перебігу формування цього образу. Розглядаючи суспільно-політичне тло, В. Масненко увиразнює імпульси, які були генеровані суспільно-політичними практиками влад, та реакцію соціуму на них, простежує еволюцію ставлення влад і соціуму до постаті Б. Хмельницького. Такі спостереження, доповнені статистичними відомостями, мають важливе значення для розуміння того ідеологічного та суспільного контекстів, у яких розвивалися наукові дослідження постаті Б. Хмельницького¹³.

Монографія В. Маслака «Ранньомодерна українська державність в сучасній польській та російській історіографіях» аргументовано спростовує тезу про те, що будь-яка позитивна розмова про державотворчу діяльність Б. Хмельницького та добачання національних мотивів у подіях середини XVII ст. в Україні має присмак відповіді науки на актуальне ідеологічне замовлення в умовах відновлення української державності. Компаративна перспектива дала змогу авторові показати, що «найважливішою тенденцією доби став процес радикального зближення підходів між польською, українською та модернізаторською складовою російської історіографії»¹⁴. Переважна більшість польських істориків відмовилися від концепцій «меча, хреста і плуга», «домової війни» та «єдиного шляхетського народу», а в модернізаторському таборі російської науки позбулися великодержавницької парадигми та «возз'єднаної» візії українсько-російських

---

¹³ Масненко В. Міфологізація образу Богдана Хмельницького в українській історичній думці та національній свідомості ХХ – початку ХХІ ст. // Шості Богданівські читання: матер. Всеукр. наук. конф. з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Б. Хмельницького. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 27–31.

¹⁴ Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 284.

стосунків¹⁵. Як зазначав В. Маслак, «образ української державності, сконструйований більшістю сучасних польських істориків, навіть й авторами загальників з польської історії, базується на опції, яка описує протистояння середини – другої половини XVIII ст. як війну за одержавлення українського світу, розглядає шанси на здобуття незалежності та подає подальшу історію Гетьманщини крізь призму ступеня реалізації ідеї самодостатньої державності з гетьманом на чолі»¹⁶.

Загалом дослідження В. Маслака, описуючи загальні закономірності формування моделей ранньомодерної української державності в сучасній польській та російській історіографії, сутність цих моделей, створює добре підґрунтя для дослідження еволюції образу Б. Хмельницького. Аналогічну роль відіграють і якісні історіографічні дослідження В. Брехуненка¹⁷, В. Кравченка¹⁸, М. Нагельського¹⁹, К. Петкевича²⁰, О. Яся²¹ про концепції Пе-

---

¹⁵ Там само. – С. 284–285.

¹⁶ Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 287.

¹⁷ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 605–652.

¹⁸ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 463–523.

¹⁹ Нагельський М. Переяславська угода 1654 року у польській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 653–679.

²⁰ Петкевич К. Переяславська рада 1654 р. в найновішій польській історіографії та публіцистиці // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 9–10: Patria / за ред. В. Кравченка. – Харків, 2008. – С. 32–51.

реяслава 1654 р. в українській, російській та польській історіографіях. У рамках таких фронтальних досліджень змістовно розглянуто й історіографію 1990-х рр., що, крім усього, дає й ретроспективу, таку важливу для з'ясування генези тих чи тих історіографічних уявлень.

Якщо в статтях, присвячених українській та російській історіографіям, загалом наявні лише короткі сюжети, то панораму поглядів і думок у сучасній польській історіографії розглянуто ґрунтовно. К. Петкевич та М. Нагельський поглибили напрацювання Я. Качмарчика²², Г. Літвіна²³, З. Вуйцика²⁴, Д. Геровського²⁵ стосовно перяславського задуму Б. Хмельницького.

На думку Т. Хинчевської-Геннел, інтерпретації Я. Качмарчика та В. Серчика «засадничо не відрізняються, якщо йдеться про генеральний погляд на повстання Хмельницького»²⁶. В українській історіографії коротка

---

²¹ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х рр. XX століття) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 524–604.

²² Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996. – 328 с.

²³ Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 96–124.

²⁴ Wójcik Z. dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVII wieku / Red. Z. Wójcik. Warszawa: PWN, 1966. – S. 254–296.

²⁵ Gierowski J., Przechylenie Rzeczypospolitej w dobie złotej wolności (1648–1763) // Wielka Historia Polski. Kraków: Fogra, 2004. – T. 5. – 432 s.

²⁶ Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozacyznie XVII wieku // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії

заувага в постановочному плані про концепції Я. Качмарчика та В. Серчика щодо сутності політичної програми Б. Хмельницького належать О. Рудій. Дослідниця зазначила, що «В. Серчик, Я. Качмарчик, М. Франц, на відміну від учених XIX – початку XX ст., визнають існування у Б. Хмельницького чіткої політичної програми створення незалежної козацької держави» і «переконані, що лише після Зборова і поразки під Берестечком козацький гетьман почав шукати шляхів створення самостійної Української держави, незалежної від Речі Посполитої»²⁷. Міркування названих польських істориків на хронологію появи в Б. Хмельницького інтенцій до незалежності без глибшого аналізу протиставляються поглядам В. Смолія та В. Степанкова²⁸.

Слід згадати і доробок Д. Бравцева, що стосується вивчення сучасної російської історіографії доби Б. Хмельницького²⁹. Однак фокусуєчись, як слушно зазначав В. Маслак³⁰, здебільшого на реферуванні розділ за розділом праць Л. Заборовського, Б. Флорі, Г. Саніна й Т. Таїрової-Яковлевої, виданих до 2004 р., дослідник спромігся лише на розрізненні спостереження (хоча періодами й

XI–XVIII століть. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 285–292.

²⁷ Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / відп. ред. М. Литвин. – Львів, 2011. – Вип. 3–4. – С. 265–266.

²⁸ Там само. – С. 266.

²⁹ Бравцев Д. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: сучасна російська історіографія // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України. – Нікополь; Запоріжжя, 2004. Вип. 1. – С. 87–95.

³⁰ Маслак В. Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 11–12.

плідні), так і не створивши цілісного полотна. До того ж дослідник не концентрувався на проблемі образу Б. Хмельницького.

В історіографічному кошику є декілька статей, безпосередньо присвячених аналізу окремих сегментів доробку різних сучасних істориків на ниві висвітлення діяльності Б. Хмельницького. Насамперед варто згадати статтю В. Яценка, у якій в межах стислого аналізу підходів сучасної російської історіографії до вивчення доби Б. Хмельницького зроблено слушні спостереження щодо формування новітніх образів Б. Хмельницького. Зокрема, дослідник зазначив, що більшістю російських істориків «зовнішньополітична діяльність Хмельницького подається лише у фарватері російської зовнішньої політики»³¹. У цьому ж таборі нехтують дослідженням державотворчих процесів і намагаються подати ключові події 1648–1653 рр. так, «аби московський вибір Б. Хмельницького здавався безперечним і неминучим»³². Водночас Т. Таїрова-Яковлева демонструє «нетрадиційний для російської історіографії погляд на Хмельницького як на діяча, що проводив самостійну політику, узгоджену не з політичним курсом котроїсь чужоземної держави, а з потребами Гетьманщини», «пробує спростувати й ще один сюжет імперської історичної моделі, згідно з яким Хмельницький пристав на московську протекцію через «одновірність» та «одноплемінність» українців та московитів»³³.

Чотири короткі статті належать перу А. Ткачук. В одній із них побіжно згадано доробок З. Когута, Ф. Си-

---

³¹ Яценко В. Сучасна російська історіографія про козацьку революцію 1648–1657 рр. // Записки Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2005. – Т. 11. – С. 278.

³² Там само. – С. 271.

³³ Там само. – С. 276–277.

сина та П. Магочі³⁴. Дві інші телеграфічно оглядають польські й українські дослідження постаті Б. Хмельницького. При цьому зміст статті про польську історіографію майже дослівно перенесено в іншу, де останню охарактеризовано разом з українською³⁵. В аналогічній – стисло оцінюються українські дослідження сучасної польської історіографії доби Б. Хмельницького³⁶. Дослідниця зауважує «зміну тональності в оцінках польськими істориками постаті Богдана Хмельницького», «зважений підхід Я. Качмарчика», монографію якого вважає «вершиною польської історіографії в дослідженні постаті Б. Хмельницького»³⁷. Особливості підходів авторки до дослідження добре видно з узагальнень: «Підводячи підсумок аналізу сучасної польської історіографії, присвяченої постаті Богдана Хмельницького, маємо зазначити, що коли не зважати на згадки про гетьмана в узагальнювальних працях, то вона не така вже й розлога порівняно з дослідженнями часів поневолення і у роки другої Речі Посполитої»³⁸; або наступна теза, яка підсумовує стан української історіографії: «Сучасна українська історіографія проблеми може бути охарактеризована як доволі розлога. Окрім наукових досліджень, опубліковано широке коло науково-популярних праць. Поруч із вченими постаттю гетьмана

---

³⁴ Ткачук А. Постаць Б. Хмельницького в зарубіжній англомовній історіографії // Чорноморський літопис. – 2013. – № 8. – С. 72–81.

³⁵ Ткачук А. Відображення постаті Б. Хмельницького в сучасній польській історіографії // Історичний архів. – 2014. – № 13. – С. 164–167.

³⁶ Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії // Історичний архів. – 2015. – № 14. – С. 200–208.

³⁷ Ткачук А. Відображення постаті Б. Хмельницького в сучасній польській історіографії // Історичний архів. – 2014. – № 13. – С. 165–166.

³⁸ Там само. – С. 166.

цікавляться краєзнавці, журналісти і пересічні громадяни»³⁹.

Спробу стислого аналізу сучасних українських досліджень благодійності Б. Хмельницького на користь Православної Церкви здійснила В. Коцур. Науковець знову-таки обмежилася короткими анотаціями змісту наукових та науково-популярних праць із цієї тематики⁴⁰. Тож стаття має радше бібліографічну цінність.

Важливий історіографічний підтекст мають статті, які відбивають полеміку між Н. Яковенко⁴¹ та В. Степанковим⁴², адже сама драматургія жанру заздалегідь передбачала оцінки доробку попередників та вписування його в історіографічний контекст.

Загалом, стан наукової розробки теми вимагає подальшого ґрунтовного дослідження образу Б. Хмельницького в усіх трьох історіографіях. Проте історіографічна ситуація характеризується й наявністю цінних спостережень та узагальнень, здатних виконати важливу інспіративну роль.

---

³⁹ Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії // Історичний архів. – 2015. – № 14. – С. 204.

⁴⁰ Коцур В. Сучасна українська історіографія про церковно-монастирську благодійність гетьмана Б. Хмельницького // Часопис української історії. – Київ, 2014. – С. 91–99.

⁴¹ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2000. Вип. 3. – С. 58–78.

⁴² Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Випуск 3. – С. 369–414.